

pl. a *cigánytetű*, *cigánypoloska*, melyek az állat szőrébe ragadó szűrős, tapadós növényi terméseket élősködőként jelenítik meg. A *csimasz*, *csimbó*, *csimbók*, *csömbölék*, *csuli* szavaink esetében is együtt jár a 'csomó, csüngő darabka' és az 'élősködő (poloska)', a 'féreg (lárva, cserebogár)' vagy a 'terhet, koloncot jelentő gyerek, személy', illetve a 'szőrbe akaszzkodó bogáncsféleség' jelentés (ÚMTsz.).

Az idegen nyelvi példákat vizsgálva nemcsak jelentésszerkezeti analógiákat találhatunk bőven, hanem olyan tényekre is felfigyelhetünk, amelyek az ural – altaji – indoeurópai kapcsolatok kérdését is fölvetik. Anélkül, hogy ebbe a rendkívül szövevényes problémába beleártanám magam, csupán jelzésként mutatom meg a következő néhány példát az indogermán ágról. A németben alakilag és jelentésben is igen közeli lexémákat találunk: pl. *Kloben*, *Klotz*, *klotzen*, *Klappe*, *klappen*, *klopfen*; az angolban a *clinch*, *cling*, *clog*, *clump* mutat érdemi párhuzamosságot a magyarral, a *bur*, *burden* pedig a 'kolonc–daganat–bogáncs–kullancs' változatsort is szemlélteti. A francia a leglátványosabb e tekintetben, mivel a *colle*, *collet* példák mellett ott van a *collant* melléknév is, s ennek sorban a következő jelentései vannak: '1. ragadós, tapadós; 2. feszes; 3. kullancs (nép)'.

3. A *kullancs* – *kolonc* szavunk a *kalant* – *kullant* – *kollant* – *kólint* – *kólant* – *kollant* – *kolontos* – *kolomp* – *kölönc* – *kölöntös* – *kolonty* – *kalincs* stb. szavak szövevényes rokonsági rendszerébe illeszkedik bele. A változatok sokasága hangutánzó és/vagy hangfestő eredetre, alakgazdagodásra enged következtetni; morfológiai és fonológiai szempontból pedig a rokonítás – ismét az analóg példák bősége miatt – nem kíván részletesebb indoklást. Jelentéstani szempontból mind magyar, mind idegen nyelvi példákkal könnyen és nagy számban alátámasztható a vázolt szemantikai változatképződés. A szövevényes elágazási rendszer miatt nem zárható ki az sem, hogy egyes nyelvjárásokban a szókölcsönzés is megtörtént (pl. a német *Klotz* megfelelőiből). Ennek kiderítése alaposabb nyelvföldrajzi vizsgálatot kívánna. – A funkcióelkülönülések következtében egyes lexémák alaki változatossága mára lecsökkent (l. *kullancs* – *kolonc*). – A szócsalád igen bonyolult kapcsolati kérdéseire, például a *kolontos* jelentésének magyarázatára másutt még visszatérek.

H. TÓTH TIBOR

Orrával szép az ember

A frazémát a magyar nyelvterületnek csak egy részén ismerik, mindenekelőtt a Duna – Tisza közén. A szólásgyűjteményeknek, tájszótáraknak csak kisebb hányada ismerteti¹, és története folyamán valószínűleg soha nem emelkedett az irodalmi nyelv szintjére.

¹Az alábbi gyűjteményekben fordul elő: EHRLICH (1887: 368): „Orrával szép az ember”, KATONA (1881: 473): „Szép az ember a zórával: becsületével”, MARGALITS (1896: 589): „Orrával szép az

A frazeológiai gyűjtemények és szóföldrajzi gyűjtésem² anyaga alapján három fő jelentése állapítható meg.

1. 'Becsületesen kell élni, legyünk tisztességesek'
2. 'Mindenki vigyázzon a maga testi épségére'
3. 'Úgy szép az ember, ha megvan az orra'.

Nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy a tárgyalt frazeológiai egység szólás-e. Ez ugyanis vitatható, hiszen a szólások a legelterjedtebb meghatározás szerint általában egy-egy mondatrészt fejeznek ki szemben a közmondásokkal, amelyek ítéletet tartalmaznak. A vizsgált nyelvi jelenség három fő jelentése alapján megállapíthatjuk, hogy az átmenetet képez a szólás és közmondás között, hiszen az 1. számú jelentése ítéletet, életbölcseességet közvetít, mint a közmondások többsége. A 2. számmal jelölt jelentése nem tartalmaz ítéletet, bár a figyelmeztető árnyalat e használatban is megmaradt. A 3. jelentés banális megállapítást tartalmaz, amelynek kötött a használati szituációja: feltűnően nagy vagy szabálytalan orrú embernek mondják csúfolódásképpen, néha vigasztalásként. A gúnyolódás mint mögöttes beszélői szándék nem jellemző a közmondásokra, tehát a szókapcsolat e 3. jelentésében nyilvánvalóan szólás. Az első jelentésben viszont erősebb a közmondásokra jellemző életbölcseesség, a frazéma tehát átmeneti jelenség, amely sem a közmondás, sem a szólás kategóriájába sem sorolható be egyértelműen. Egy tényező azonban azt erősíti, hogy szólás jellegét érezzük erősebbnek: ez a nyelvi változások valószínű iránya. A 3. jelentés, amely véleményem szerint a legkésőbb alakult ki, egyre inkább a másik kettő fölébe kerekedik, legalábbis az élőnyelvi gyűjtés eredménye ezt mutatja. A változás hátterében a frazéma művelődéstörténeti hátterének és eredeti funkciójának elhomályosulása, valamint az ezt követő remotiváció állhat. A remotiváció jelen esetben nem más, mint a frazéma konkrét értelmezése és ennek megfelelő szituációba állítása.

A frazéma történeti jelentésfejlődési modellje és eredete kölcsönösen megvilágítják egymást, ezért a következőkben ezeket a kérdéseket egymással összefüggésben tárgyalom.

Milyen kapcsolat lehet a frazeológiai egység egyes jelentései között? Hogyan függhet össze az orr megléte avagy hiánya az egyén erkölcsi életével, törvénytisztelő vagy törvénytisztázó magatartásával? A magyarázatot talán megkönnyíti, ha először a második kérdést próbáljuk megválaszolni. Az összekötő kapocs az orr és a becsület fogalma között csak valamiféle testcsonkító büntetési forma, jelesül az

ember. (Becsülettel)”, BÁLINT (1957: 230): „*Orráva szép az embör* (= vigyázzon mindenki a maga bőrére, irhájára. Tréfás.)”, O. NAGY (1966: 522): *Orrával szép az ember* = Vigyázzon mindenki a maga bőrére, az irhájára (táj. tréf)”. Az ÚMTsz. még kiadatlan anyagában a következő szerepel: „*Orrával szép az ember*: nagy orrú embernek mondják vigasztalásként. BACSÓ GYULA gyűjtése, 1913. Bács megye.”

² Kutatópontjaim voltak: Abony, Alsóór, Bak, Beregszász, Bezdán, Csíkszereda, Csólyospálos, Doboz, Dombóvár, Dunaszerdahely, Ecsegfalva, Enese, Gyömrő, Hajdúnánás, Hódmezővásárhely, Jakabszállás, Jászszentandrás, Kaba, Kamenín, Kaposvár, Kecel, Kenderes, Kiskunfélegyháza, Kisújszállás, Kolozsvár, Kunszállás, Küküllőkeményfalva, Lenti, Makó, Maribor, Mosonmagyaróvár, Nagykanizsa, Nagyszőlős, Okány, Orosháza, Sárvár, Szeged, Szentés, Székelyudvarhely, Tata, Temesvár, Trizs, Vasegerszeg, Versegyház, Veszprém – Vilonya, Zalaegerszeg, Zsámbok.

orrcsonkítás lehet. Bizonyítható, hogy a magyar büntetőjogban az Árpád-kor első időszakától kezdve folyamatosan használták a különböző testcsonkító büntetéseket, magát az orrcsonkítást is. Ezeket a kegyetlen büntetési formákat egészen a XVIII. század végéig alkalmazták, akkor főként az alföldi mezővárosi jog élt velük. A továbbiakban az orrcsonkítására utaló jogi és elbeszélő forrásokat ismertetem.

1. Szent István II. törvénykönyve, 39. fejezet (Az első lopásról, amit szolga követ el): Valamely szolga először követend el lopást, adja vissza, amit lopott, és váltsa meg orrát öt tinóval, ha tudja: ha pedig nem, vágják le” (NAGY 1975: 30).

2. Szent László II. törvénykönyve (1077 körül) – A rabszolga tolvajlásáról:
„Ha a rabszolga lopás bűnében találtatik, ne válthassa meg orrát fizetéssel, kivéve, ha az egyházba menekül, vagy a király udvarába, vagy a püspök lábához [...]” (ROTTLER 1972: 30).

3. Bár nem jogtörténeti forrás, érdekes jogi vonatkozást tartalmaz a Thuróczykrónikának az a fejezete, amely a „Felicián gonoszsága és vad kegyetlensége” címet viseli, és amely a király elleni merényletet és a bosszút írja le: „[Felicián] Klára nevű leányát is, ezt a gyönyörű szüzet kivonszolták a királyi udvarból, orrát meg ajkait csúful megcsonkították, úgyhogy fogai kilátszottak, és a kezéről négy ujjat vágtak le, úgyhogy csak a hüvelykujjai maradtak meg, majd sok város utcáin végighurcolták lóháton [...]”

Szent István korában a szolgarendűek magántulajdon elleni vétsége esetén az orr levágása az enyhébb büntetési tételek közé tartozott, visszaeső bűnösökre már nem is alkalmazták. A tolvaj szolgák vétsége esetén ez volt az első büntetési fokozat Szent László király törvénykönyvében is, a visszaesőket kötél általi halálra ítélték. Mivel a magántulajdon tiszteletben tartása még nem volt szokásszerű, ezért sok megcsonkított orrú ember élhetett ebben az időszakban Magyarországon. E történeti kontextusban keletkezhetett a frazéma, olyan időszakban, amikor nem volt ritka a levágott orrú szolga, és amikor a kortársak azonnal a törvénysértéssel, becstelenséggel társították a megcsonkított arcú ember látványát. A közfelfogás szerint tehát nem lehetett tisztességes ember az, akinek csonka volt az orra.

4. A testcsonkító büntetések az újkori magyar jogtörténeti forrásokban is kimutathatóak, még a XVIII. század első feléből is, VAJNA (1907: 221) idézi:

„Kecskemét városának nem lévén hóhérja, 1725. márczius hó 9-én a budai hóhérrel, Hamberger Sándorral kötött szerződést az akasztás, lefejezés, kerékbetörés vagy bármi néven nevezendő egyszerű kivégzés díját 10 frt-ban állapítván meg. Ha azonban az elítélt boszorkányt vagy más valakit nem csak lefejezni, hanem megégetni is kellett, azért 25 frt járt neki. A kisebb vagy nagyobb kínzás, kiseprűzés, orr- és füllevágás, hátégetés díja személyenként 3 frt. volt.”

A hóhér tevékenységi körében tehát az orrcsonkítás is szerepelt 1725-ben. Ez a tény azonban meglehetősen nehézé teszi a szólás keletkezési idejének pontosabb meghatározását. Annyit talán megfogalmazhatunk feltevésként, hogy a frazéma akkor keletkezett, amikor a társadalom jól ismerte az orrcsonkítást mint testi büntetést, és többé-kevésbé azt is, milyen vétségek esetén alkalmazzák e kegyetlen, megtorló jellegű büntetési formát. A későbbiekben a művelődéstörténeti szituáció megváltozása magával vonta a frazeológiai egység eredeti jelentésének elhomályosulását és újabb jelentéseknek, funkcióknak az állandósult szerkezetéhez társítását.

Ezeknek a sorában időrendben a következő az általam 2. számmal jelölt, amely már nem utal a becsület fogalomkörére. A legutolsó funkció a remotiváció eredményeképpen előállott csúfolódó/vigasztaló formula, amely azt mutatja, hogy az öröklött nyelvi egységet teljesen új beszédhelyzetben használják, a szerkezet jelentését a tagok jelentésének összegzéséből előállítván és a konkrét képi síkhoz kötvén az értelmezést.

A jogtörténeti források hézagait jól kitöltik azok a megkülönböztető névi adatok, amelyek gonosztevők levelesítése során maradtak ránk, és amelyek több esetben bizonyíthatóan testcsonkító büntetések nyomait őrzik. Ezek a személynévi adatok bizonyítják, hogy az orrcsonkítás és más hasonlóan durva testi büntetések folyamatosan jelen voltak a középkori magyar büntetőjogban.³

További érvek is szólnak amellett, hogy az orr levágása nem jogtörténeti különlegesség volt, hanem több évszázadon át alkalmazott büntetési forma. Kiindulási alapként csak azt kell elfogadnunk, hogy egy nyelv csak olyan jelentéstartalmak jelölésére hoz létre egy-egy szóalakot, amelyek a társadalom élete szempontjából fontosak. Az orratlanságra mint külső ismertetőjegyre, sőt az orratlanná tételre is hosszú ideje vannak a magyar nyelvnek önálló szavai, hiszen már első gyűjteményeinkben, szótárainkban szerepel az *orratlan* melléknév (ez még nem lenne döntő bizonyíték), de az *orratlanít* ige is. A szó már a CALEPINUS féle (1585: 81) gyűjteményben is szerepel: „*meg orrotlanitom*.” Molnár (1604/1721: 293) szótárában: „*Orratlan, orrotlan: carens naso*” és „*Orratlanít: denaso*”, valamint Pápai-Páriz – Bod (1782: 195) munkájában: „*Orratlan, orrotlan: der keine Nase hat*” és „*Orratlanít: die Nase abschneiden oder beissen*”.

Az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy a frazéma legkorábban a XI., legkésőbb a XVII. században keletkezhetett, abban az időszakban, amikor a művelődéstörténeti háttérül szolgáló jogi gyakorlat még mindennapos volt. Az egyes jelentések időrendje vélhetően megegyezik a jelentések sorszámozásával, és a motiváció fokozatos elhomályosodásával magyarázható. A jelentések relatív időrendje mellé természetesen nem tudunk abszolút kronológiát állítani, lehet, hogy több évszázad választ el egymástól jelentéseket, de az is lehet, hogy nagyon régóta együtt él mindhárom. A frazéma pontos „életrajzának” megírását megnehezíti az a tény, hogy első írott adata igen kései, a múlt század hetvenes éveiből való (EHRlich 1877: 368). Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy előtte a szóbeliségben már évszázadokon át létezett, csak nem került be az írott szövegekbe. Ez azért is lehetséges, mert a mai gyűjtés és a korábbi adatok is azt mutatják, hogy a magyar nyelvterületnek csak egy jól körülhatárolható részén ismerték és ismerik.⁴

A frazéma eredetét tekintve nem társtalan, jól illeszkedik azoknak a frazeológiai egységeknek a sorába, amelyeknek egytől egyig a az igazságszolgáltatás volt az

³ A levelesített gonosztevők megkülönböztető neveiről bővebben lásd NÉMETH (1997).

⁴ Ide tartozik a Dél-Alföld egy része, Csongrád, Bács-Kiskun és Békés megye, ahol az itteni 16 kutatópont közül kilenc helyen a frazémának a feltételezett legrégebbi jelentését is ismerik az adatközlők. Szórványosan kimutatható Pest és Szolnok megyében, ismeretlen Erdélyben, a Vajdaságban és a Dunántúlon (a Duna valószínűleg jelenséghatár).

ihletője. Erről a rétegről legrészletesebben KERTÉSZ (1922: 222) írt: „A régi magyar igazságszolgáltatás máig megőrzött nyelvi emlékei szinte kivétel nélkül a büntetőjog köréből valók. Ez a jelenség bővebb fejtegetés nélkül is érthető, mert hiszen a jogi életnek egyetlen ága sem lehetett olyan nagy hatással az emberek képzeletére, mint a bűnügyekben való nyomozásnak, a kínvallatásnak a szörnyűsége, a vétkekre kirótt megtorló büntetések irgalmatlansága. A nem javító, hanem megtorló célzatú büntetéseket jórészt a közönség szeme láttára hajtották végre, s így nyelvünk történetére való jelentős befolyásukon nincs mit csodálkoznunk.” Kertész egy sor ilyet tárgyal idézett művének Igazságszolgáltatás c. fejezetében: *Letette a negyvenet, Harapófogóval veszel ki belőle egy szót is, Kiszedem a szemed szőrit, Körömszakadtáig tagad, Szíjat hasít a hátából.* A hasonló eredetű szókapcsolatok, kifejezések száma a szólásokénál, közmondásokénál jóval nagyobb, és újabb vizsgálatokkal továbbiakra bukkanhat a kutató.

Irodalom

- BÁLINT SÁNDOR 1957: *Szegedi szótár* I–II, Budapest, Akadémiai.
- CALEPINUS 1585/1912: Latin – magyar szótára 1585-ből, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- EHRICH LAJOS 1877: Közmondások, *Magyar Nyelvőr* 6, 368.
- KATONA LAJOS 1881: Közmondások, *Magyar Nyelvőr* 10, 473.
- MARGALITS EDE 1896: *Magyar közmondások és közmondászerű szólások*, Budapest, Akadémiai.
- MOLNÁR ALBERT 1604/1721: *Dictionarium Ungarico – Latinum*, Norinberga/Heidelberg.
- NAGY JÓZSEF (szerk.) 1975: *Szöveggyűjtemény a magyar történelem forrásaiból* I, Budapest, Tankönyvkiadó.
- NÉMETH MIKLÓS 1997: *Csavargók megkülönböztető nevei a XIV. században*, in B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály szerk.: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai I–II*, Budapest – Miskolc, Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete (MNYTK. 209), 37–40.
- O. NAGY GÁBOR 1966: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- PÁPAI-PÁRIZ FERENC – BOD PÉTER 1782: *Latin – magyar szótár*, Szeben.
- ROTLER FERENC (szerk.) 1972: *Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- VAJNA KÁROLY 1907: *Hazai régi büntetések I–II*, Budapest, Akadémiai.

NÉMETH MIKLÓS